

Sammanflätat

CIVILT OCH MILITÄRT I DET
TIDIGMODERNA SVERIGE

MARIA SJÖBERG (red.)

Opuscula Historica
Upsaliensia 40

(O)rättfärdigt våld

Fejdkultur i 1500-talets rättsliga och militära gränsland

KARIN HASSAN JANSSON

Den fjärde mars år 1586 kom Mats Karlsson i Håtuna socken inför en uppländsk lagmansrätt och klagade på en bonde i samma socken, Mats Larsson.¹ Mats Karlsson berättade att han några veckor tidigare blivit ”omänskligt överfallen i sin egen gård [...] bastad och bunden, stungen och illa slagen”. Ett drucket gäng hade kommit till hans gård tidigt på morgonen, misshandlat honom, slagit och hotat husfolket, och slutligen ”våldfört” honom till Sigtuna, där de satt honom i stadens kista (häkte). Gänget som anfällt gården bestod av Mats Larssons brorson, Olof i Nederänge, dennes dräng och tre av Mats Larssons egna söner.

I föreliggande artikel analyserar jag det här rättsfallet med hjälp av begrepp som våld, konfliktlösning och fejd. Jag har i tidigare arbeten hävdat att man kan se spår av en semirättslig konfliktlösningskultur i de medeltida lagarnas reglering av våldsbrott. Även i den rättsliga hanteringen av hemfridsbrott under perioden 1550 till 1650 finns spår av en sådan kultur vilket jag i ett annat sammanhang diskuterat i ljuset av tidigare forskning om våldsbrottslighet och äldre rättskulturer.² Det fanns ingen tydlig gräns eller motsättning mellan å ena sidan principerna bakom den lag som statsmakten sanktionerade och försökte upprätthålla genom rättsapparaten, och å andra sidan det rättstänkande som låg till grund för många av de handlingar som karaktäriserades som våldsbrott. Principerna bakom lagstiftning och lagbrott kunde – para-

1 Referat och citat av detta fall kommer från *Uppländska domböcker*, VIII (Upplands lagmansdombok 1581–1586), s. 145–151. Stavningen är moderniserad.

2 Karin Hassan Jansson, ”Våld som aggression eller kommunikation? Hemfridsbrott 1550–1650”, *Historisk tidskrift* 2006:3, s.126, (Jansson 2006a); Karin Hassan Jansson, ”Våldsgärning, illgärning och ogärning. Könskodat språkbruk och föreställningar om våld i den medeltida landslagen”, i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våld. Representation och verklighet*, Lund 2006 s. 145–165 (Jansson 2006b).

doxalt nog – vara påfallande lika. Begreppet semirättslig använder jag här för att beteckna detta mer eller mindre gemensamma rättsliga ”gränsland” mellan den statligt sanktionerade rätten och böndernas föreställningar om rättvisa, ett gränsland som verkar ha fyllts av föreställningar nära kopplade till den medeltida fejden.³ I den här artikeln har jag valt att lyfta fram ett rättsfall för att konkretisera och diskutera hur den framväxande statsmaktens strävade efter att kolonisera detta gränsland genom att monopolisera såväl rätten som användandet av våld. Eftersom båda kontrahenterna i fallet hette Mats, kommer jag hädanefter att använda deras patronymikon: Karlsson och Larsson.

Larsson anklagades för att ha brutit edsöret. Om man undersöker terminologin i de bestämmelser som reglerar våld i Magnus Erikssons och Kristoffers landslagar kan man urskilja åtminstone fem ”våldsamma sammanhang” och också att dessa sammanhang var könskodade:

Tablå I. *Sammanhang, terminologi och könskodning i regleringen av våld i Magnus Erikssons och Kristoffers landslagar*

Våldets sammanhang	Terminologi	Könskodning
Dråp och skador i strid och slagsmål	hugga, slå, dragna vapen	manligt
Straffande (semirättsligt) våld	basta, binda, pina, sätta i stock	manligt
Dråp, mord, skador	dräpa, mördra, såra (ospec. våld)	manligt och kvinnligt
Disciplinerande våld	aga, råka skada/döda	manligt och kvinnligt
Våldtäktsvåld	våldta, brottas, slita	man mot kvinna

KÄLLA: Karin Hassan Jansson, ”Våldsgärning, illgärning och ogärning Könskodat språkbruk och föreställningar om våld i den medeltida landslagen”, i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våld: representation och verklighet*, Lund 2006, s. 150.

Det språkbruk som användes för att beskriva våldet i fallet från Upplands lagmansrätt stämmer väl överens med karaktäristiken i de två förstnämnda

³ Fejden har på senare tid rönt ny uppmärksamhet både som företeelse och begrepp i nordisk forskning, för en presentation av detta forskningsläge, se Helgi Þorláksson, ”Feider. Begrep, betydning, komparasjon”, i Erik Opsahl (red.), *Feider og fred i nordisk middelalder*, Oslo 2007, s. 21–34.

sammanhangen ovan. Det var fråga om väpnat, kollektivt våld med rättsliga inslag och de som utövade våldet var män.

Utifrån lagarna är det rimligt att tänka sig att det stridsinriktade manligt kodade våldet också hade en social kodning. Det gällde särskilt edsöresbrotten eftersom edsöreslagarna har tolkats som riktade mot rikets stormän och karaktäriserats som en sorts spelregler för stormännens fejder.⁴ Enligt Elsa Sjöholm kom edsöreslagarna med tiden också att användas i förhållande till allmogen.⁵ Det bekräftas av domböckerna från 1500- och 1600-talen där man kan läsa att bönder, soldater och borgare ofta ställdes till svars för edsöresbrott.⁶ Den sociala kodningen av edsöreslagarna, det vill säga att de endast riktade sig till rikets stormän, verkade alltså ha spelat ut sin roll under 1500- och 1600-talet. Edsöreslagarna var en sorts fridslagstiftning, något som förekom i stora delar av Europa under medeltiden och som även i en europeisk kontext främst kopplats till adeln.⁷ Flera nordiska forskare har emellertid på senare tid framhållit att varken rätten att fejda eller bruket av fejdens terminologi och praktik var förbehållna frälset. Tvärtom finns många exempel från Danmark, Norge, Finland och Sverige på att bönder dels deltog i frälsets fejder, dels själva agerade med grund i vad som skulle kunna kallas för fejdkultur.⁸ Även om de ord som förknippades med fejd inte alltid användes framhåller till exempel Dag Lindström, att ”föreställningar om fejd ändå har spelat en viktig roll för handlingsstrategier och som ett sätt att tolka sociala, politiska och rättsliga relationer” i senmedeltidens och 1500-talets Sverige.⁹

Om det råder en viss osäkerhet och dessutom sker förändringar över tid när det gäller den sociala kodningen av edsöresbrott verkar emellertid den

4 Fridslagstiftningens ursprung och utveckling är omtvistad, se t.ex. Elsa Sjöholm, *Sveriges medeltidslagar. Europeisk rättstradition i politisk omvandling*, Lund 1988 och Gösta Åkvist, *Kungen och rätten. Studier till uppkomsten och den tidigare utvecklingen av kungens lagstiftningsmakt och domsrätt under medeltiden*, Lund 1989.

5 Sjöholm 1988, s. 22.

6 Jansson 2006a.

7 Se t.ex. Jeppe Büchert Netterström, ”Bondefejder i Danmark 1450–1650”, i Opsahl 2007, s. 35–72 och där anförd litteratur.

8 Jansson 2006a; Jansson 2006b; Opsahl 2007; Peter Reinholdsson, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige* (Uppsala 1998); Heikki Ylikangas, ”Åtten och våldet. Våldsbrotten i Norden vid övergången till nya tiden”, *Historisk tidskrift för Finland* 1994.

9 Dag Lindström, ”Fejd i medeltidens och 1500-talets Sverige”, i Opsahl 2007, s. 107–134.

könskodning av brotten som syns i lagarna ha bestått. Bland de drygt hundra protokoll gällande hemfridsbrott som jag studerat från perioden 1550–1650, finns inte något fall där en kvinna anklagades för fridsbrott. Alla anklagade var män. Intressant är också att de allra flesta av de (huvud)anklagade männen var vuxna och innehade en etablerad position i samhället. De var husbönder, soldater, borgare eller hantverkare.¹⁰ Våld som bröt edsöret verkar alltså främst ha varit något som utövades av vapenbärande vuxna män som hushållsföreträdare.¹¹ Även i fallet som refereras här var den huvudanklagade mannen en etablerad husbonde.

Det gäng som Larsson skickade ut bestod av hans söner och en annan släkting. I edsöresbalken beskrev lagstiftarna i flera bestämmelser situationer där flera män agerade tillsammans och ofta nämndes att både den huvudsakliga gärningsmannen och de som var tillsammans med honom, ”i flock och farnöte”, brutit edsöret.¹² Man tänkte sig alltså att attackerna mot någons hem och sådant som bakhåll och anfall mot fienden på väg till kyrkan skedde i grupper och att det fanns en ledare i gruppen. Detta styrks också av att ett särskilt lagrum ägnades åt att poängtera att edsöret vid Magnus Erikssons lags tillkomst (till skillnad mot tidigare) kunde brytas av *en* man.¹³ Kvinnor och barn kunde inte dömas biltoga (det vill säga fredlösa över hela svenska riket) enligt lagen, och mot den bakgrunden är det intressant att rätten i Uppland uttryckligen nämnde att en av Larssons söner ännu bara var en pojke.¹⁴ Man tillade dock att han ”likväl hade spjut i handen”. Jag tolkar det som att rätt-

10 Det gällde också många av dem som kände i hemfridsmålen. De som angreps i sina hem var till största delen också vuxna män med etablerade samhällspositioner. På kärandesidan fanns emellertid uppseendeväckande många kvinnor, cirka en femtedel. De kunde själva ha blivit angripna, men de stod också som käreande i egenskap av företrädare för sina hushåll. Det kunde gälla i fall där maken angripits, där de själva angripits eller där gäster eller inneboende i hushållet angripits. Jansson 2006a, s. 439.

11 Jansson 2006a, s. 448. Frågan om svenska bönder kan betecknas som ”vapenbärande” under 1500-talet är emellertid inte enkelt att besvara. Lagarna var till exempel delvis motsägande, se Lindström 2007, s. 114 f., och vi har otillräckliga kunskaper när det gäller praxis. I de hemfridsfall jag studerat från 1500- och 1600-talets svenska rätter förekom aldrig några tilltal mot bönder för själva innehavet av vapen.

12 Magnus Erikssons landslag (MEL), Edsöresbalken (EB) 1, 2, 24.

13 MEL EB 31. Jansson 2006b, s. 154. Se även t.ex. Reinholdsson 1998, s. 139.

14 Lagen angav att kvinnor och omyndiga män (under 15 år) inte kunde bryta edsöret eftersom de inte kunde dömas biltoga. I kommenterade utgåvor av lagen från 1700-talet fanns emellertid råd om hur man skulle döma kvinnor och barn som brutit edsöret, Jansson 2006b, not 60.

ten, trots hans ålder och den potentiella straffindring det innebar, såg honom som en fullvärdig edsöresbrytare eftersom han burit vapen.¹⁵

Karlsson anklagade i rätten Larsson, trots att denne själv inte varit med i det gäng som angrep gården. Enligt Karlsson hade Larsson sänt männen till honom på grund av en ”träta och slagsmål” som låg sju år tillbaka i tiden. Då hade en av Larssons söner dött efter att han skadats i samband med ett bråk med Karlsson och Larsson lastade Karlsson för sonens död. Frågan om Karlssons skuld i sonens död hade tagits upp på tinget flera år tidigare. Rätten hade då konstaterat att Karlssons skuld i saken var tvivelaktig, men han hade dömts till, och accepterat att betala, en mindre bot ”för ett kristligt och gott samvetes skull”. Karlsson angav att han sedan erbjudit Larsson denna bot med ”bön och förlikning”, men den senare vägrade ta emot den. Därför hade både häradshövdingen och fogden lyst konungsfrid mellan dem, vilket innebar att om någon av dem överföll den andre räknades det som ett edsöresbrott. Man hade också ställt borgen för Karlsson, vilket i princip innebar att hans böter garanterades av borgensmän. Trots allt detta hade Larsson nu anfallit Karlsson på hans gård och begått vad den sistnämnda karakteriserade som ”olagligt övervåld”.

Om man graderar de olika typerna av våld som förekommer i landslagarna utifrån graden av uppsåt respektive vilja/våda får man följande uppräkning.

TABLÅ 2. *Olika typer av våld utifrån graden av uppsåt respektive vilja/våda i Magnus Erikssons och Kristoffers landslag*

- uppsåtliga våldshandlingar i samband med långvarigare eller mer djupgående konflikter, av hämnd, mot laga dom, eller utan laga dom, på fredade platser eller mot fredade principer;
- uppsåtligt våld som sker i hastigt mod, i bråd skillnad och i vapenskitte (i avsaknad av ovanstående villkor);
- uppsåtligt våld som skadar annan än den det riktats mot;
- uppsåtligt våld som sker i disciplinerande syfte, men som ouppsåtligen leder till den agades död;
- våld av våda, utan uppsåt att skada som av misstag vållar död eller skada.

KÄLLA: Karin Hassan Jansson, ”Våldsgärning, illgärning och ogärning Könskodat språkbruk och föreställningar om våld i den medeltida landslagen”, i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våld: representation och verklighet*, Lund 2006, s. 155.

15 Tolkningen sker inte bara med hjälp av det citerade tillägget om att pojken bar vapen, utan också mot bakgrund av att han fälldes till samma straff som de andra. Angående barns straffansvar i det tidigmoderna Europa, se Jan Mispelaere, *Guldmynt eller äpple. Straffrättsligt ansvar för barn och ungdomar i Sverige och Nederländerna 1590–1800*, Uppsala 2009.

Våldet i det refererade fallet stämmer väl överens med den förstnämnda sortens våld ovan, det som – utifrån straffsatserna – ansågs allvarligast. Larssons våld var planerat, det skedde som ett led i en långvarig konflikt och mot laga dom. Angreppet mot Karlsson skedde med väpnat, kollektivt våld, i hans hem, och därutöver i en situation där konungsfrid var lyst mellan parterna. Som om inte det var nog innefattade angreppet också vad jag kallat för ”straffande våld” (se ovan). Mot den bakgrunden är det särskilt intressant att Larsson menade sig ha rätt att angripa Karlsson, något jag snart återkommer till.

Karlsson sade i rätten att han flera gånger försökt betala de utdömda böterna, medan Larsson inledningsvis hävdade att så inte skett. Vittnen hördes i saken och bland andra kyrkoherden berättade inför rätta att han tillsammans med ärliga bönder vid två skilda tillfällen förgäves varit till Larsson och erbjudit honom förlikning och böter å Karlssons vägnar. En annan man vittnade att han varit ute i samma ärende hos Larsson sju gånger och att han föregående sommar haft pengar med sig och försökt ge dem till Larssons hustru. Men enligt vittnet hade de svarat att de ”aldrig vilja ta böter för deras sons död”. Lasse i Markeby, domare i Häbo härad, vittnade om att han flitigt förmanat Larsson att ta förlikning eftersom saken var så tvelaktig och man inte kunde räkna slagsmålet som något fullkomligt dråp. En annan man vittnade att han två år tidigare flitigt bett och rätt Larsson att ta förlikning men att han fått till svar att han aldrig skulle ”förlika sig med honom förr än han skulle hetsa fyra mjöhundar på honom som på honom hämnas skulle”. Med ordet mjöhundar syftade han på sina söner som ännu inte var vuxna och vittnet menade att man av hans hot ”nogsamt förmärka kan, varför han med samma förlikning så länge dröjt haver”. Efter vittnesmålen kunde Larsson inte längre neka till att han velat hämnas på Karlsson och därför skickat det druckna gänget till honom. Han erkände att han och hustrun inte velat ta emot någon bot för sin son, men framhöll att Karlsson borde ha sökt hans fränder för att ge dem böterna.

Det är intressant att se hur mycket möda rätten lade ned på att höra vittnen som intygade att de försökt få till stånd en förlikning mellan de båda bönderna. Man kan tycka att saken skulle ha varit utagerad med den dom som rätten fällt direkt efter sonens död, men så tycks det inte ha varit. Saken var inte klar förrän parterna var förlikta, och det inträffade inte förrän Larsson verkligen tog emot de böter som Karlsson var dömd att betala. Och det var mot den bakgrunden Larsson menade sig ha rätt att angripa sin motpart. Larsson ansåg att rätten dömt Karlsson att ingå förlikning med honom och framhöll att

Karlsson aldrig kommit med ”varken förlikning eller böter”, som det står i protokollet. Det fortsatte sedan med orden ”därför menade han [Larsson], att han med rätta väl måtte låta hemsöka honom såsom en sann baneman.”

Det finns flera tankeväckande aspekter i den rättsliga bedömningen. Rätten hade inte dömt Karlsson för dråp, som ”en sann baneman”, utan endast till vådaböter. Här finns det anledning att tolka Larssons inställning som att han egentligen ansåg att Karlsson vållat sonens död och borde ha bötat därefter. Samtidigt finns det en spänning mellan ”böter” och ”förlikning” i fallet. Protokollet använde båda orden (se citat ovan) när det återgav vad Larsson sagt och man kan tänka sig att orden stod för något skilda företeelser. Böter utdömdes av det officiella rättsväsendet. En förlikning kunde däremot ske utan rättens inblandning, även om privata förlikningar också kunde bekräftas på tinget. Att döma av bland annat det uppländska fallet som refereras här, kunde rättens egna rannsakingar och domar därutöver betraktas som en sorts – officiellt sanktionerade – förlikningar mellan parterna i en konflikt. Med begreppet semirättslig försöker jag fånga den här sortens sammanflätning av fenomen och terminologi som huvudsakligen hörde till ett officiellt sanktionerat rättsväsende (som böter, dom, konungsfrid etcetera) med fenomen och begrepp förankrade i ett icke-sanktionerat rättsligt tänkande (som förlikning, hemsöka och undsägelse).¹⁶ Det är uppenbart att rätten förknippades både med det som de officiellt sanktionerade domstolarna kom fram till i sina domar och med det som var rätt enligt en äldre konfliktlösningskultur. Ofta sammanföll säkert dessa idéer om vad som var rätt och fel, särskilt som en stor del av de statligt sanktionerade lagarna och rättsväsendet byggde på äldre lokala och regionala normer och rättsliga praktiker.¹⁷ Men ibland bör de

¹⁶ Termen *undsägelse* ingick i den formaliserade fejdens terminologi och förknippades med fejdens inledning, själva uppsägandet av den vänskapliga relationen och tillkännagivandet av fientliga avsikter. I fallet från Uppland som refereras i den här artikeln förekom ordet i protokollet som en beskrivning av Mats Larssons uttalande om att han skulle hämnas på sin vederpart. Protokollet lyder i detta sammanhang som följer: ”han skulle hetsa fyra mjöhundar på honom som på honom hämnas skulle, menandes sina egna söner, som då uppväxte, av vilken hans undsägelse man nogsamnt förmärka kan, varför han med samma förlikning så länge dröjt haver.”

¹⁷ Hur lagarna förhöll sig till de rättsliga och moraliska normerna i samhället i allmänhet har varit föremål för mycket diskussion inom den historiska forskningen om äldre tiders rätt och kan inte sammanfattas i det här sammanhanget. Att de statligt styrda rättssystemen växte sig starka under den tidigmoderna perioden hade många drag gemensamma med fejdssystemet framhålls även av till exempel Lindström 2007, s. 132–134 och Netterström 2007, s. 43.

delvis skilda rättskulturerna ha kommit i konflikt med varandra. Det gällde definitivt i frågan om Larsson hade rätt att hemsöka Karlsson. Att lagmanningen gjorde en helt annan bedömning av situationen än Larsson är emellertid inte så självklart som man kan tro utifrån gällande lagar. Enligt flera av landskapslagarna var det nämligen tillåtet att hämnas efter ett dråp om en ingången förlikning inte fullföljdes med erläggande av mansbot.¹⁸ Larssons tanke om att han hade rätt att hemsöka Karlsson bör alltså inte ha varit helt främmande för rätten.

När det gäller frågan om böterna och förlikningen framhöll Larsson alltså i början av rannsakingen att Karlsson borde ha gått vidare och sökt hans fränder för att betala dem. Detta verkar av rätten ha tolkats som att Larsson med sin vägran, och kanske också med hänvisningen till fränderna, försökt pressa Karlsson att betala en större bot än den rätten dömt ut. Det antyds i protokollet att det var ett försök att få Karlsson att betala full mansbot, istället för den vådabot han dömts till. Omnämmandet av fränderna, försöken till förhandling om bötesbeloppet, och betoningen av förlikning vid sidan om den dom som fällts har tydliga likheter med de förlikningar mellan släkter efter dråp som, enligt Heikki Ylikangas, fortfarande var vanliga i Finland i slutet av 1500-talet.¹⁹ Att förlikningssumman (eller böterna) vid dråp var en förhandlingsfråga och varierade betydligt under senmedeltiden och 1500-talet framhålls också av Lindström.²⁰

Konflikten mellan de båda männen ledde till att en rad människor involverades. Karlsson sände både goda grannar, kyrkoherden och andra trovärdiga män till Larsson för att betala böterna för att på så vis kunna förlikas med honom och uppnå en fredlig relation. Osämjan gav också upphov till de lokala myndighetspersonernas och den centrala auktoritetens inblandning genom att både fogden och härardshövdingen lyst konungsfrid mellan de båda männen.²¹ Detta kan knappast tolkas på något annat sätt än att de faktiskt var oroliga för att konflikten skulle eskalera. Fridlysningen innebar att våldet skulle kosta.

18 Lindström 2007, s. 128.

19 Ylikangas 1994; Heikki Ylikangas, "What Happened to Violence? An Analysis of the Development of Violence from Mediaeval Times to the Early Modern Era based on Finnish Source Material", i Mirikka Lappalainen (ed.), *Five Centuries of Violence in Finland and the Baltic Area*, Helsingfors 1998, s. 7–128.

20 Lindström 2007, s. 129–130.

21 Här finns också tydliga likheter med medlingsförsök i fejder, Opsahl 2007.

Trots det satsade alltså Larsson på att sända sina egna söner och en brorsson till Karlsson för att hämnas en tidig vintermorgon år 1586. Några grannar till Karlsson berättade inför rätten att det druckna gänget kommit till deras gård tidigt på morgonen, brutit upp dörren, sprungit in i stugan, kastat glöd från elden omkring sig och haft omkull saker i tron att de var på Karlssons gård. När de förstod att de kommit fel gav de sig av till Karlssons gård med en "eldbrand med sig i handen". Väl där bröt Olof och hans anhang upp porten, slog upp stugdörren, sprang in i stugan och ropade efter tjuven och förrädaren. Här vill jag peka på att beskrivningen av vad som skett i det här fallet stämmer väl överens med de allmänna mönstren för hemfridsbrott under perioden. I beskrivningen av brotten betonades ofta att angriparna bultade på porten och då, eller i samband med intrånget i huset, förolämpade den innevarande. Jag har tolkat den här sortens angrepp som en sort utmaningar. Till sådana utmaningar hörde, förutom skällsorden, ofta "dragna vapen".²²

I de hemfridsbrott jag studerat var den vanliga reaktionen från de innevarandes sida att inte besvara utmaningen. De gick undan, stannade inne i huset, kanske gömde de sig, eller skickade fram sina hustrur för att ta emot gäster med tvivelaktiga avsikter. Med ett sådant agerande visade de att de vägrade anta den utmaning som i och med angreppet riktades mot dem.²³ I det avseendet var Karlssons agerande typiskt. Han var trots den tidiga timmen redan uppe och ordnade med sina oxar. När han märkte vilket drucket gäng som kom, sprang han in i en kammare där hans son och svärdotter låg, kröp in under sängen, eftersom han, enligt protokollet, "alldes intet ville ta emot dem". När gänget med Olof i Nederänge i spetsen inte fann Karlsson i stugan sprang de med sina spjut och yxor till kammaren, och drog fram honom. De stack honom med kniv och slog honom med yxhammaren. De band honom och, som det står i protokollet, "trakterade honom mycket obarmhärtigt", trots att han, hans hustru och flera andra ropade och bad att de för Guds skull skulle låta honom njuta hemfrid. Det struntade de i, istället jagade de ut kvinnorna med yxhammarhugg medan andra blev tvungna att gömma sig för att undkomma. En granne som hört bråket ville gå in och "stilla till godo", men kvinnorna bad honom låta bli om han ville behålla livet. Han gick ändå in, och bad angriparna att inte ställa till det, utan minnas att det var lyst

22 Jansson 2006a, s. 435 ff.

23 Jansson 2006a, s. 440 ff.

konungsfrid över Karlsson. Här finns ytterligare en aspekt av denna berättelse som stämmer med det generella mönstret vid hemfridsbrott. De innevarande sökte frid, istället för konflikt, genom att försöka lugna angrifarna och få dem att ge upp sitt fientliga angrepp.²⁴

Men, som i andra fall som hamnade inför rätta som hemfridsbrott, lyssnade inte detta gäng på försöken att mäkla fred. Istället slog de grannen med yxhammaren, stötte omkull honom och drog sina knivar emot honom. Då låg, enligt grannen, Karlsson bunden på golvet och höll på att förblöda. Angrifarna tog sedan Karlssons avradskorn och kastade omkring det på gården. Därefter förde de Karlsson till Sigtuna där de lär sätta honom i stadskistan och förbjöd byfogden vid fyrtio marker att ta upp honom från kistan innan de var tillbaka. Byfogden sade i rätten att om han inte genast hade tagit upp Karlsson och låtit honom komma in i en varm stuga, skaffat dit bårdskär som förbundit hans sår och fått honom att kvickna till så hade han dött inom ett dygn i den starka vinterkylan, och tillade att det fortfarande vid rättegången var tveksamt om han skulle överleva.

Utifrån angrifarnas attack mot gården, och den svåra misshandeln av Karlsson, är det inte orimligt att tänka sig att de var ute efter att döda honom, att de var ute efter "blodshämnd". Men så var det uppenbarligen inte, istället för att döda Karlsson förde de honom till stadens häkte. Jag tolkar det som att det hela handlade om att få rätt, inte att döda. Även användningen av stadens kista och de andra rättsliga referenserna som finns i fallet talar för en sådan tolkning. Det hade inte varit svårt för gänget att döda Karlsson, och straffet för ett sådant brott hade troligen inte varit värre än straffet för det "olaga övervåld" och brott mot edsöret som de gjorde sig skyldiga till. Som jag tidigare nämnt argumenterade också Larsson vid rättegången för att han verkligen haft rätt att hemsöka Karlsson.

På tinget erkände slutligen Larsson och hans söner att det hela gått till så som vittnena berättat och rätten hade att ta ställning till hur man skulle döma i målet. Det kan synas självklart att männen skulle fällas och så blev det också. Intressant är emellertid att innan domen avkunnades tog rätten åter upp frågan om vad som hänt sju år tidigare då Larssons son skadats. I protokollet berättades att Larssons son Lasse varit på fiske tillsammans med Karlsson om våren. Då fällde Lasse ett litet träd som föll på Karlsson så att han ramlade

24 Jansson 2006a, s. 444 f.

omkull. Han hade sprungit upp, tagit om Lasses yxhammare och frågat varför han fällde träd utan att varna först. När han tog i yxskaftet ryckte Lasse till sig det och då Karlsson släppte skaftet tog eggen i låret på Lasse, men bara så att det blev ett mindre sår. Detta hade vittnen berättat under ed då saken strax efter händelsen varit uppe på tinget. Eftersom Lasse inte skött såret utan gick i skogen och arbetade som vanligt fick han sedan någon sjukdom i det och dog. Lasse hade innan han dog själv sagt att han inte kunde skylla Karlsson för sin död. Rätten hade också konstaterat att Karlsson inte kunde anses som någon ”fullkomlig baneman som till en rätt mansbot svara skulle” och istället dömt honom till ”vådabot”. Rätten tillade i den nu aktuella rannsakingen att vådaboten inte borde ha varit över fyrtio marker. Karlsson hade också sagt sig vara villig att betala detta, och – tillade rätten – därför borde inte släkten trängt honom till högre bot. Det intressanta här är att rätten, trots de uppenbara lagbrott som Larsson och hans gäng begått, faktiskt tog upp och explicit tillbakavisade Larssons argument om att han hade rätt att hemsöka Karlsson. Larssons argument, hur fel han än hade, nonchalerades inte.

Rätten dömde nu Larsson och dem som begått hemgången för edsöresbrott. I domen framhölls att Larsson sänt Olof i Nederånge, en dräng och sina tre söner till Karlsson att ”så okristligen emot konungs frid som emellan dem lyst” och emot lagen överfallit honom i hans egen gård där han ”borde njuta hus och hemfrid”. Där har de utsända männen ”omänskligt och illa trakterat honom med hugg och slag, sting och sår i kroppen, hemgång, våldtäkt, bastande bindande och till fängelset våldfört” utan laga dom. De hade även slagit hustrun och svärdottern, och förstört allt annat de kom över i huset ”såsom överdådiga, osinniga, druckna och galna människor”. Och detta hade skett efter att Larsson länge hotat Karlsson. De dömdes alla för att ha brutit edsöret ”så många som i flock och farnöte var” och Larsson som sänt ut männen ”stående samma straff som han det själv gjort”. Karlsson sades dessutom fri från de fyrtio markernas böter som han så ofta erbjudit Larsson eftersom han ”där över nu så obarmhärtigt och olagligen blev övervåld skett”. I domen fastställdes alltså att Larsson och hans gäng hade agerat olagligt.²⁵ Deras hand-

25 Exakt vilket straff de dömda skulle få framgår inte av protokollet. De dömdes till fullt bitogsmaal, vilket innebar att deras egendom konfiskerades och delades mellan målsäganden, kungen och häradet. Det kunde vidare innebära att de dömda förklarades fredlösa i hela riket. I slutet av domen finns antecknat att frågan om alla de fällda männen ska straffas ”till det högsta” eller om någon ska få nåd ska gå till målsäganden och kungen.

lingar ansågs också vara särdeles grymma, omänskliga och okristliga. De hade agerat överdådigt, som galna människor och brutit hemfrid, men också gjort sig skyldiga till olaga straffande våld – de hade tagit rätten i egna händer.

I domen är beskrivningen av de fällda människors agerande tydligt fördömande. Den stämmer därvidlag överens med den negativa stereotypa bilden av ”den överdådige” som återfinns i många berättelser om våldsbrott under denna period. Angriparen konstruerades i beskrivningarna av hemfridsbrott som en överdådigt, besinningslös man som envetet agerade för att få till stånd en väpnad kamp. Den innevarande beskrevs som den överdådiges motsats, som en positiv stereotyp. Han karaktäriserades som en man som vägrade låta sig utmanas och som genom vänliga ord, flykt eller undanmanövrar försökte undvika öppen strid.²⁶

Även om det här fallet innefattar vissa aspekter som var vanliga i hemfridsbrott, var det i sin helhet inte typiskt för sin tid och de hemfridsbrott jag studerat. Det finns ändå anledning att lyfta fram fallet eftersom det innehåller så många hänvisningar till en sorts semirättsliga föreställningar som både de inblandade parterna, representanterna från lokalsamhället, och rätten verkade ha delat. Dessa föreställningar har jag i andra sammanhang liknat vid de föreställningar om fejd som bland andra Peter Reinholdsson beskrivit. Han menar att de senmedeltida politiska resningarna inte kan förstås utan att hänsyn tas till det samhälle och den (föränderliga) stat där de förekom. Reinholdsson skriver:

Även om fejden inte sanktionerades via rikets lagar och förordningar, kan den under inga omständigheter betraktas som ett laglöst användande av våld. [...] Också fejden hade sina regler, om än oskrivna och sällan uttalade.²⁷

Reinholdsson använder föreställningar och normer om fejd, vänskap och fiendskap för att förstå den senmedeltida politiska kulturen. Enligt min mening kan även en hel del av bestämmelserna om våld i de medeltida landslagarna begripliggöras mot bakgrund av sådana föreställningar.²⁸ Detsamma

26 Jansson 2006a. Jag har inte tidigare betonat den religiösa aspekten av ”den fridsamme” som stereotypiskt mansideal. I det avseendet kommer Christopher Collstedt med ett viktigt påpekande när han framhåller att detta manlighetsideal också har sin grund i den kristna religiösa diskursen och dess moralfilosofi Christopher Collstedt, *Duellanten och rättvisan. Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede*, Lund 2007, s. 309–316.

27 Reinholdsson 1998, s. 127.

28 Jansson 2006b, s. 160.

gäller många aspekter av de hemfridsbrott som kom inför rätta så sent som under 1500- och 1600-talet, till exempel många av inslagen i fallet som refererats här.²⁹

I äldre historieskrivning finns en bild av att våld var allmänt tolererat under den medeltida och tidigmoderna perioden; att våld inte var så reglerat som det senare blev. I anslutning till den bilden finns det anledning att framhålla att en stor del av periodens våld verkar ha skett inom ramen för ett kulturellt normsystem, trots att våldet var laglöst utifrån statsmaktens monopoliserande ambitioner. Våld som skedde i enlighet med fejdkulturen kunde bedömas som mer eller mindre legitimt utifrån äldre normer för hur konflikter skulle hantearas. Dessa normer handlade till största delen om att upprätthålla freden genom fredligt agerande, förhandlingar och medling, men de innefattade också delar som gjorde det möjligt att, som Larsson gjorde, legitimera våldsanvändning. Därifrån är det emellertid långt till att dra slutsatsen att våld var allmänt tolererat. Tvärtom talar såväl de äldre lagarna som rättstillämpningen för att det fanns ett väl etablerat normsystem som styrde stora delar av våldsutövningen. I detta normsystem fanns en dubbelhet så till vida att det både gav upphov till och begränsade våldet.³⁰ Våldet var långt ifrån något oproblematiskt eller allmänt tolererat, även om det inte fördömdes utifrån samma utgångspunkter och med samma argument som i senare samhällen.

Jeppé Büchert Netterstrøm har nyligen presenterat ett försök att avgränsa och definiera begreppet fejd utifrån ett medeltida nordiskt sammanhang. Han framhåller att fejden bör ses om en sorts fiendskap och att den fördes på ett privat plan i meningen att det var privatpersoner (eller grupper av sådana) som utövade våld mot varandra. Centralt i Netterstrøms karaktäristik är att fejden kunde uppfattas som legal eller åtminstone legitim. Han skriver:

Fejde er legal eller legitim, eller opfattes som sådan af den/de fejdende part(er) med henvisning til eller implicit hævde af en almen ret til at fejde og under påberøbelse af, at man gengælder en retskrænkelser. Fejden har således retslig karakter.³¹

Vidare framhålls att det våld som utövades inte främst var spontant eller impulsivt utan snarare ett medel för att nå ett mål. Våldets mål var genomdri-

²⁹ Jansson 2006a, s. 430, 448 ff.

³⁰ Jansson 2006a.

³¹ Netterstrøm 2007, s. 60.

vandet av ett rättsligt krav och/eller försvar av en social position.³² Fallet som refereras i den här artikeln överensstämmer på många sätt med Netterstrøms idealtypiska fejd. Mitt sätt att tolka fallet och hemfridsbrott i allmänhet som uttryck för en semirättslig konfliktlösningskultur – en kultur där äldre rättsliga föreställningar (mer eller mindre friktionsfritt) samexisterade med ett senare officiellt sanktionerat rättsväsende – stämmer också väl överens med det sätt som bland andra Reinholdsson, Netterstrøm och Lindström ser på fejdkulturen i 1400- och 1500-talets Norden. I likhet med Lindström vill jag emellertid framhålla att det inte är berättigat att karaktärisera det svenska 1500-talsamhället som ett regelrätt fejdsamhälle. Lindström betonar vidare att den svenska fejdkulturen innehöll ett stort mått av tillit till institutioner och att de privata överenskommelserna inte stod i konflikt med domstolarnas verksamhet.³³ Också här är jag benägen att instämma med Lindström, även om jag tydligare vill lyfta fram att de privata överenskommelserna och de äldre föreställningarna om rätt faktiskt också kunde stå i motsättning till domstolarnas verksamhet och den statligt sanktionerade rätten. Fallet som refererats i denna artikel är ett konkret exempel på det. På lång sikt bör det också ha funnits en mer grundläggande principiell motsättning mellan de privata överenskommelserna och den statliga rätten när det gäller det överordnade tolkningsföreträdet.

Jag skulle också vilja föra in begreppet semimilitär i diskussionen om våld, edsöresbrott och fejdkultur i det medeltida och tidigmoderna Norden och med det peka på att den här typen av våld också hade en aspekt som skulle kunna kallas för militär. Föreställningarna om fejd var ju – liksom edsöreslagstiftningen – en sorts spelregler för strider mellan olika kollektiv. Begreppen civilt och militärt som utgör tema för den här antologin tillhör en senare tid än fejdkulturen.³⁴ Inte förrän på 1800-talet verkar begreppen ha börjat brukas som beteckningar på skilda samhälleliga sfärer och för medeltiden är det förmodligen anakronistiskt att överhuvudtaget tänka i termer av en strikt uppdelning mellan civilt och militärt. Det har dock framhållits att fejden bör avgränsas från krig eftersom det fanns viktiga skillnader dem emellan. Helgi Þorláksson påpekar till exempel att medeltida krig kunde ske utan hämningar och ha karaktären av regelrätt slakt, medan våldet i fejderna var mer begrän-

32 Netterstrøm 2007, s. 59–64.

33 Lindström 2007, s. 133.

34 Se t.ex. Svenska akademins ordbok, uppslagsord ”civil”.

sat och målinriktat. Syftet var inte att döda utan att försvara sin rätt eller återupprätta äran.³⁵ Samtidigt betonas att fejder ofta drevs av olika kollektiv, baserade på till exempel släkt-, tro- eller vänskap.³⁶ Fejderna kunde alltså innebära att en konflikt drevs med hjälp av väpnade följn. Målet var inte att tillintetgöra motparten utan att driva fram en överenskommelse, även om det behövde ske med våld. Skillnaden mellan den här sortens fejder och det som i efterhand betecknats som krig under medeltiden bör, enligt min mening, inte överdrivas. Ser man istället dessa företeelser som överlappande blir fejdkulturen intressant inte bara i relation till det rättsmonopol som statsmakten eftersträvade utan också till dess strävan efter monopol på våld, såväl rättsligt som militärt. Jag har tidigare betonat att edsöreslagarna och regleringen av våld i de äldre lagarna vände sig mot enskilda personers (eller grupper) egenmäktiga (semi)rättsliga agerande. Men de riktade sig också mot enskilda personers (eller grupper) egenmäktiga (semi)militära agerande. Båda dessa aspekter behöver därför problematiseras i studier av våldsbruk och rättsliga normer i det senmedeltida och tidigmoderna samhället.

Det kan tyckas långsökt att likna enkla grannbönders osämja som leder till handgripligheter med politiska aktioner mot rikets högsta makt, men jag anser att det är meningsfullt att göra denna parallell. En av poängerna är att man då lättare kan förstå att det våld som utövades i båda dessa situationer (det vill säga mellan grannbönder och i politiskt relevanta resningar) ofta sågs som rättfärdigt av dem som utövade det. Våldet begicks mot bakgrund av ett sammanbrott i vänskapliga relationer, och var i sig ett uttryck för detta sammanbrott.³⁷ Att lösa sådana konflikter – oavsett om det skedde fredligt på eller utanför tinget, eller med våld – var enligt den här tidens könsordning främst en angelägenhet för män som hushållsföreståndare. Till sin hjälp kunde de, som i Larssons fall, uppåda andra män, men parterna i konflikten var främst vuxna manliga husbönder. Orsakerna bakom fientligheterna och våldet varierade. Det centrala var att angriparen, den som bröt freden, ansåg sig ha rätt att göra det och sedan gjorde det i enlighet med etablerade kulturella normer. Det kunde alltså – utifrån tidens sätt att tänka om konflikter – finnas en rationalitet i våldet.³⁸ Att bruka våld med utgångspunkt i denna

³⁵ Porláksson 2007, s. 22.

³⁶ Lindström 2007, s. III–II3; Netterström 2007, s. 60.

³⁷ Jansson 2006a.

konfliktlösningskultur, som alltså även män ur samhällets övre sikt gjorde, kan då ses som ett tecken på socialitet, inte asocialitet. Våldet behövde inte ha sin utgångspunkt i bristande affektkontroll, utan tvärtom verkade det många gånger både ha varit återhållsamt och välplanerat. Larsson, i det refererade fallet, väntade till exempel i över sju år innan han angrep sin motpart.

Det är rimligt att tänka sig att den äldre konfliktlösningskulturen redan hade försvagats avsevärt i början av 1500-talet. Men som flera forskare nu betonat bör denna förändring ses som en utdragen och långsam process.³⁹ En spännande aspekt av den processen som hittills inte uppmärksammats särskilt mycket är att statsmaktens allt starkare rättsliga tolkningsföreträdare bör ha inneburit en avsevärd begränsning av husböndernas (semi)rättsliga och (semi)militära handlingsutrymme, vilket rimligtvis också återverkade på föreställningar om manlighet. Så länge föreställningar om fejd och frid fortfarande var levande i lokalsamhällen och rätter, låg sannolikt en del av fridsbrottens allvar i att det bakom våldet fanns ett implicit (eller explicit) påstående om att det var rättfärdigt. Utifrån statsmaktens strävan efter att monopolisera rätten och det stridsinriktade (kollektiva) våldet, kunde våld som bedrevs med förankring i en semirättslig och semimilitär fejdkultur och med argument om att det var rätt, betraktas som ett särskilt allvarligt hot. Om dessa för staten så centrala monopol skulle förverkligas måste tolkningsföreträdet uteslutande ligga hos statsmakten eller hos institutioner som den sanktionerat. Så länge människor, som Larsson, inför rätta kunde hävda att han – trots en dom i motsatt riktning – hade rätt att hemsöka andra, var monopoliseringsprojektet inte avslutat.

38 För tankar om en rationalitet i en del av det tidigmoderna våldet, se även t.ex. Petri Karonen, "A Life for a Life versus Christian Reconciliation", i Lappalainen 1998, s. 129–195; Erling Sandmo, *Voldsamfunnets undergang. Om disiplineringen av Norge på 1600-talet*, Oslo 1999.

39 Se t.ex. Ylikangas 1998 och Opsahl 2007.